

ZSIGMOND ANDREA

A SZÍNHÁZ ÉS A SZAVAK 6.

Színház a terepen – főként Bánk bán, 2011

■ Zsámbékon 2000-ben Bocsárdi László *Bánk bánt* rendezett. A *Látóban* megjelent róla egy írás, *Színház a terepen* címmel. Magam jegyeztem.

Sepsiszentgyörgyön 2011-ben Bocsárdi László *Bánk bánt* rendezett. A *Korunkban* megjelent róla egy írás, *Színház a terepen* címmel. Magam jegyeztem.

Színház a terepen – mit akar jelenteni a cím? Azt, hogy nem egy háromórás találkozás lenyomata következik. Inkább egy jegyzőkönyv, ami az előadás tág környezetét akarja megrajzolni.

A *Látó*-beli írás – 2008. július – különböző szövegeket ollózott egybe. Bocsárdi László dramaturgjának jegyzeteit az előkészületekről. Egy statisza utólagos beszámolóját. A zsámbéki honlapról kiemelt méltatlankodó kommenteket, amiket a nyári programok felelőseihez intéztek. A zsámbéki honlapról kiemelt lelkesítő kommenteket, amiket a nyári programok játékosaihoz intéztek. Kritikusok beszámolóját az időjárásról – ami tönkrevágta a bemutatót. Újságírók beszámolóit a politikai hercehurcákról – amik mindig is tönkrevágtak mindent.

A *Korunk*-beli írás – 2011. november – megint csak nem a kész előadásról szól. Hanem felvillantja azt a sokszínű és általában csendre ítélt szövegfelhőt, ami az előadás előkészítését kíséri.

A *Színház és a szavak* – de milyen szavak és konkrétan hol is?

Van először is a Katona-féle darab, a *Bánk bán* szövege. Aztán van annak a rendező és a dramaturg által csontra vágott változata. Vannak a filmes bejársások, amelyek Anonymus *Gestájából* meg Bethlen Gábor *Testamentumából* hangzanak el részletek. Vannak a vendég-szövegek, mint József Attila *Altatója*, amellyel Bánk a gyermekét altatja el, vagy az Erkel-féle opera sorai, amiket Bánk Tiborccal szegez szembe. Vannak egyéb énekelt sorok is. (Meg a belső monológok.) S ez még csak az előadás szövege. Nagy vonalakban.

Vannak a próbákon elhangzó szövegek: a rendezői instrukciók, a snúrok utáni kér-

tékelők. A snúr, járás, változás, szűrő- és kísérőfény *terminus technicusok*... A rendező által kiöltött hasonlatok, amelyekkel a szereplőt vagy a helyzetet teszi kézzelfoghatóvá. Szaktekintélyekre történő hivatkozásai, spontán vagy előkészített szitkozódásai, a burkolt bocsánatkérések. Egymás ugratása. A világosító mondatai, amiket üresebb óráiban ír cseten. A színész nyílt értetlenkedése és rejtett pusmogása. A sötétben odakinált pudingos palacsinta. (Meg a belső monológok.) S ez még csak a próbák szövege. Nagy vonalakban.

Van még a színlap, a sajtóközlemény, a műsorfüzet, az előcsarnokban kiállított '77/78-as *Bánk bán* ajánlója meg fotói, feliratokkal. Van még az öltöző, a büfé, az utcai, a kocsmái meg a telefonbeszélgetés, ahol az ember kér, kérdez, vigasztal, pocskondiáz, visszajelez, felülír, megtámaszt, változtatást javasol, értelmez, értékel, védekezik, kontextusba helyez és ajánl. Van sok beszámoló kifelé, távolra.

Mi történik ilyenkor? Mi ez a sok szöveg? Miért (volna) érdemes beszélni róluk?

Ezekben a szövegekben a színház leírásai valósulnak meg. Sokféle leírás: a rendező víziója az előadásról, egyes színészekről. A színészek víziói az előadásról, a rendezőről, önmagukról, egymásról. A műszak víziója az előadásról, a rendezőről, önmagáról stb. Megannyi vízió a színházról mint olyanról. Megannyi történet, megannyi szereplővel, megannyi viszonyal, konfliktussal. Részben fedik egymást, részben ellentmondanak egymásnak. Részben igazak.

A narratívumoknak mind van főszereplőjük. Általában az ideális színház vagy maga a beszélő az. Mindenki, minden részlet a beszélőhöz képest értelmeződik, az ő szemszögéből az, ami. Cél, ellenfél, segítőtárs, eszköz, akadály. S a próbafolyamat előtt, közben és után narratívumok harca zajlik. Ez nem direktben történik, a beszélgetések ritkán összecsapások. Egy társalgásban a két beszélő narratívuma (látszólag) egymásnak simul. De a beszélők legközelebb, egy másik beszélgetésben már más narratívumot produkálnak.

Minél inkább egymásnak simult két narratívum, annál nagyobb a szükséglet, hogy kiegyenlítősképp ellenkező narratívumot is működtessenek egymásról a beszélők. Sok narratívum él sok beszélgetésben, és ezek keresztmetszete az, ami beszélőnként az igazságot fedi. Ami vagy van, vagy nincs, vagy keressük, vagy nem. De történetek róla, az „igazságról” – vannak. Csak azok vannak.

Egy próbafolyamat során szükségszerűen elkezdődnek ezek a történetgenerálások. Történetek elevenednek meg a színházról mint olyanról, a színházcsinálásról, egyesek helyéről ebben a történetben – és mindenki jó helyet szeretne magának. Egyes történetek megerősödnek, mondjuk a rendezői önkényről vagy egyes színészek inkompetenciájáról. Ha egy történet elég erős ahhoz, hogy a többieket legyőzze, vagy ötvözze, magába építse őket, nagyobb az esély arra, hogy jó (rossz) hangulatú munka, illetve jó (rossz) előadás szülessen. Ha ez a fő történet a rendezőé, akkor nincs baj (jó eséllyel). Ha nem a rendezőé, hanem egy vezető színészé mondjuk, akkor baj van (jó eséllyel).

A rendezőnek, a vezetőnek tehát erős történetet kell létrehoznia. A színház általános értelméről, a készülő előadás értelméről, a társulat munkájának értelméről, egyes alkotók munkájának értelméről. Értékekről szóló történetet kell összeraknia, amely elég koherens, elég nagy ívű, ugyanakkor eléggé kompromisszumkész ahhoz, hogy mindenki beleférjen, és értékes helyre kerüljön benne.

Bocsárdinak erős története van. Pedig épp keresgél – felvállaltan. A kortárs német színház az, amiben megtalálni véli, ahogyan ma színházat kell csinálni. Michael Thalheimer *Faustját* nézeti meg a színészekkel, meg az *Emília Galottit*. Ilyesmit akar. Az övéivel, a szentgyörgyiekkal, mert máshol még annyira sem kísérletezhet, még annyira sem fogadják el a történetét. „A németek a szöveget precízen mondják, azon keresztül fejezik ki az állapotot. A mieinknél csak állapot van (az állapotszínészek a jó színészek), de nem figyelnek a szövegre. Magyarországon fordítva, van szöveg, de nincs állapot.”

Bocsárdi történetének legmélyebb rétege, további felszínre bukkadó mondatokban:

„a *Bánk bán* önismereti dráma – nemzeti önismereti is, ezt precízen kell megcsinálni –: az ember vergődését mutatja meg a maga idejében”;

„hogy konkrét térben állunk és beszélgetünk – az az időszak lejárt a színházban”;

„nem nagy ívek, ma már inkább keménységek kellene, az élet a nézőnek feszíteni”;

„a darab idejéből, tempójából néha kilépni, ilyenkor az idő leáll s az igazság felizzik, aztán gyorsan visszalépni az előadás tempójába”;

„nem cél a mondat, a gondolat a cél, ezért hát ne színezzük a mondatot; a gondolatnak pontosan ki kell jönnie”;

„a néző a szöveggel, a tartalommal találkozik, azt ne a színész élje meg”;

„jelenidejűség: bármilyen megtörténhessen – A *mizantrópban* sikerült, A *velencei kalmárban* nem annyira –; ne végeredményt játsszunk”;

„jelenlét legyen, ne mintha – az elkent beszéd formálissá teheti”;

„mindegyik szereplő egy-egy téma, mindegyik téma őszintén bontakozzon ki, mindenki harcoljon önmagáért – nem a történetvezetés a fontos, ez ma nem érdekes; nem pörgethetjük a *pièce bien faite* felé, nem kell atmoszférát csinálni, rátenni egy gyorsított mese-időt, hogy legyen ritmusa”;

„ha hiszel benne, megkérdőjelezhetetlen az igazsága”;

„szűnjön meg a test, alávétve az állapotnak”;

„testtel, hanggal, légzéssel új és új variációkat csinálj, különben egyetlen dolgot nyújtasz”;

„ne tudd előre, látom, hogy készülsz rá; az életben sem tudod előre”;

„bíz a szövegben, ne csináld meg játékban is – gesztust és nyelvet különválasztani”;

„Biberach kimegy, Ottó be – közös zajjal, érjen egybe a léptek hangja”;

„ez nem irodalom, ezek situációk, amit a szövegek hordoznak”;

„az őrés térben nem lehetsz teátrális”;

„ne érezzem a színészt, ne színezd”;

„minden, amit eldugni akarsz a színházban, az rossz; ha határozottan csinálsz, ha te uradal az idejét, az jó”;

„ne legyen polgári, anekdotikus”;

„pillanatonkénti, jelenetenkénti izzás kell, regisztrerek, feszültségek váltakozzanak”;

„egy-egy érzés kitágítása színpadi dimenziójúvá; az érzés a szóban ölt testet és abban áll, az egyszerű szövegmondás halál”;

„a néző szűnjön meg nézni az előadást, az kebelezzze be, a cimbalom felszusszanási lehetőség legyen a nézőnek”;

„minden egyes szót újra fel kell fedezni és megtölteni valamivel, amit csak te érzel”;

„a mikrofonnal való együtt létezés természetessége fontos – különben formalista leszel”;

„egyetlen cél: hogy megérintse a nézőt a problematika; nem a modernség a cél, az nem kötelező”;

„itt a színész-ember beszél: ne Melinda szenvedjen, hanem a hús-vér igazságba Gyöngyi, a színész remegjen bele, ebben áll a színész ereje, ez a típusú színház ezt tudja”.

A történet tehát elkezdődött. Íme, ki is van hangosítva. Nekünk figyelniük kell, tovább.

(Segít talán, hogy újrafogalmazzuk mi is a miénket. A színházról szóló történetünket. Legalább.)

IDENTITÁSOK JÁTÉKA

Bogdán László: *A kintrekedtek*

■ A sepsiszentgyörgyi Bogdán László egyike a legtermékenyebb (erdélyi) magyar tollforgatóknak.¹ Versek, regényeket, elbeszéléseket ír, a *Háromszék* című napilap kulturális és *Magyar tükör* című rovatait vezeti. Nagy ívű vállalkozása, a Mentor Kiadónál megjelent *A kintrekedtek* című regényfolyam (*Tatjana, avagy kijelé a férfikor nyarából* 2008-ból, *A vörös körben* 2010-ből, *A két boldog fénygombolyag* 2011-ből) mintegy 1400 oldal terjedelemben trilógiának indult, de a harmadik kötet fülszövegében a szerző már folytatást ígér, a szöveg befejezetlensége pedig szintén a cselekményszálak elvarrását sürgeti.

A trilógia fő jellemzője a műfaji hibriditás. A kisebbségi magyar irodalomban tipikusnak tételezhető mágikus realista, szövevényes cselekményű, konkrét kisebbségi léhelyzetre utaló mű, ugyanakkor átmenet az utazási regény, kalandregény, pikareszk, sci-fi, fantasy, negatív utópia és detektívregény között, pornográfiát súroló részekkel és számtalan transztextuális játékkal.

Bogdán úgy kíván megfelelni a kortárs (erdélyi) irodalmat érintő kihívásoknak, hogy tematizálja ezeket a kihívásokat. Így jelenik meg a felvetett témák között a művészet korábbi közösségformáló szerepének a megszűnése – olyan hősök, mint a kábítószercsempészé váló volt kiváló erdélyi magyar színész, Szabó Attila vagy az alkalmi utcanőiséget vállaló világhírű operaénekesnő, Carla figurája révén. A ciklus a pénz mindenható hatalmát és birtokosainak a totalitarizmusénál burkoltabb, de nem kevésbé veszélyes manipulációs technikáit fedi fel a hősök kalandos hajóútja kapcsán, akik a (részben Onassisról és Soros Györgyről mintázott) „filantróp olasz milliomos,” Eduardo de Sica és „halhatatlan” társai „szegénység elleni programjának” részeseiként, a Sirály nevű jachton hajóközva az adriai szigetvilágban, parapszichológiai kísérletek áldozataivá válnak.

Másrészt a magaskultúrát fenyegető tömegáradómping jelenségével szembeesülve Bogdán keveri a populáris regiszterre jellemző tematikát (kaland, krimi, sci-fi, szerelem, pornó) és ábrázolástechnikai elvárásokat (szájbarágósan megmagyaráz minden újonnan felbukkanó szereplő számára olyan

jelenségeket, melyeket a mágikus realizmus narratívája magyarázat nélkül hagyva) az „elit irodalom” transztextualitásával. Sajátosan ötvözi a neotranszszilvanista, kisebbségvédő ideológiára jellemző tematikát a kalandokkal, máshol a vájt fülű olvasók számára dekonstruálja az ideológiai tartalmakat, azok ironikus átértelmezését nyújtva.

Az ötvözet nehezen találja meg a maga célközönségét. Az a kamasz fiú, aki kedveli a kalandokat, rejtélyeket, a földönkívüliek üzenetét, és nagy élvezettel olvassa a „féhérmájú ordasok” és férfi, nő (vagy egyszerre mindkét nemű) partnerei aktusainak részletező leírását, a véget nem érő italozásokat, nehezen birkózik meg az 1400 oldalnyi terjedelemmel. S valószínűleg kevésbé lesz vevő a beépített Shakespeare-értelmezésekre és fordításkritikára, a Petronius, Kafka, Poe, Joyce, Dosztojevszkij, Bulgakov, Pessoa, Caragiale, Borges, Cortázar, Vargas Llosa, García Márquez, Stanislaw Lem, Umberto Eco parafrázisokra, persziflázásokra, az idézett és értelmezett vogul medvénekekre, homéroszi himnuszokra, Farid ad-Dín Attar, Baudelaire, Catullus, Ovidius, Petrarca, Puskin, Rilke, Dsida, Mandelstam, Salamov, Ahmatova, Kálnoky László stb. idézetekre, az orfikus hagyományok, a Dionüszosz-kultusznak az elemzésére, Monteverdi zenéjének, a ravennai mozaikoknak, Canaletto vagy Francesco Guardi festményének, Lao-ce vagy Wittgenstein gondolatainak értelmezésére. És fordítva: e műveltségelemek között otthonosan mozgó, vélhetőleg idősebb olvasókat esetleg zavarhatja a huszadik század hatvanas éveitől zajló szexuális forradalom felszabadító eleményének és a priapikus pikareszk hagyományok ilyen terjedelmű megjelenítése.

Amint arra Bányai Éva többször is rámutatott, Bodor Ádám kezdeményezte az erdélyi irodalomban a mítosztalanítást, ő kezdte el lebontani azt a kisebbség-ideológiai megalapozottságú kánont, amely első novelláinak, elbeszéléseinek megjelenése idején meghatározta a romániai magyar irodalmat. Azt az újtranszszilvanista alapú, előíró kánont, amelynek kialakulását és erősítését a hazai írók anyanyelventés és identitásörzés címén vállalták magukra a nemzetmentő küldetéses szerepelt együtt. „Bodor

korai novelláiban is már egy másfajta képet mutat arról a határ-világról, amelyben élnie és alkotnia adatott: sallang- és pátozmen-tesen jelzi, hogy az identitás – a prózavilá-
gát alkotó szereplők térbeli elhelyezkedésé-
hez hasonlóan – *határidentitássá* alakul.²
Ez a határlét és határidentitás a korábbi
Bogdán-művek névadási eljárásában is tet-
ten érhető olyan, a novellákban ismételt
visszatérő alakok esetében, mint Hutera
Béla, Boticselli Lajos és Rodica nevű szerel-
me stb.

A *kintrekedtek* trilógiában megjelenő
másságképek határidentitáshoz köthetőek, a
regények hősei többnyelvű értelmiségiek,
akik idegen környezetben találják magukat,
s ezért sokszor kérdéses: vajon milyen nyel-
ven is beszélnek egymás között ezek a sze-
replők a prózahatáron kívül és belül?

Asztalos János ügyvéd legjobb barátai
még bukaresti tanulóveiből, nevük alapján
román, szerb és német nyelvűek: Alex (eset-
leg csángóként) Szegeden telepedett le,
Mirkó, aki „visszatért Jugóba” és Rolf, aki új-
ra Bécsben él.

A férfi narrátorok (a bizonyos életrajzi
vonatkozások tekintetében írói alteregónak
tekinthető), Asztalos János és Szabó Attila
erdélyi magyarok, szerelmeik, az orosz Tat-
jana (pesti egyetemi éveit folytán), a székely
történelemtanár Anna vagy „ikertestvé-
re”, a román színésznő, Laura Chelaru
Kellner pedig kettős identitású lévén, jól
beszélnek magyarul. Ám nem tudni, Laura
jelenlegi szerelme, Ahmed, az arab műgyűj-
tő üzletember érti-e, amikor a színészpáros
a *Rómeó és Júlia* egy jelenetének különböző
magyar fordításait elemzi. Mint ahogy azt
sem, hogy a hozzájuk csapódó olasz énekes-
nő, Eduardo kedvese, Carla (akiről később
kiderül, hogy van egy szebeni szász nagy-
mamája, tehát kapcsolódik az erdélyi tema-
tikához) milyen nyelven tesz nekik vallo-
mást intim kalandjairól.

Vendéglátóik, a „halhatatlanok” közül
Eduardo és Vittorio olaszok, Kiseleff kapi-
tány (a neve alapján) orosz, Diana amerikai,
de halhatatlanságba vezető útja egy olasz
kisvárosból indul. Nem mindig tisztázott,
hogy a sok egymásnak előadott visszaemlé-
kezésben, álomleírásban melyik is a közö-
sen használt nyelv.

Az álmok, emlékek folyton megszakít-
ják a történetességét, így nem csupán a cse-
lekmény veszíti el linearitását, a személyi-
ség is töredezetté válik: az identitás a szét-
tartó történetek, tudatos és tudattalan vá-
gyak halmaza lesz, szövegekből épül fel,
mint Umberto Eco hőséé, aki saját énjét a
gyerekkorban olvasott szövegek révén pró-
bálja újra megalkotni.³

Az identitás problémája a regényfolyam
kulcskérdésévé nő: nem csupán a kísérleti
nyúl helyzetébe belecsöppent értelmiségi-
eknek kell minduntalan szembenézniük sa-
ját és mások múltjának tudatalattiba szorí-
tott traumáival, definiálniuk egyéni céljai-
kat, megtalálniuk a rájuk erőltetett kollektív
rémálmok szorításából a kiutat, kideríteni-
ük, hogy kik is a velük játszó „halhatatlan-
nok”, maguk a titokzatos vendéglátók sem
tudják önmagukról, hogy kik is ők valójá-
ban. A harmadik kötet, *A két boldog fény-
gombolyag* vége felé, amikor Tatjánának
sikerül megszerveznie a szökést, derül csak
ki, hogy mielőtt felvették az évezredek alatt
nem romló földi alakjukat, Eduardo és társai
egy másik bolygón élő civilizációnak egy
kozmosz összecsapásban alulmaradt kép-
viselői voltak. A „halhatatlanoknak” csak
azóta vannak emlékeik, mióta beelköltöztek
egy-egy érszakkal megölt ember testébe.
Nekik is harcolniuk kell tehát saját identitá-
suk megtalálásáért, megőrzéséért, akárcsak
azoknak az embereknek, akikkel unalmuk-
ban vagy rejtett célból pszichológiai kísérle-
teket folytatnak. „Mi mások vagyunk, nem
csalás, nem ámitás, emberek is, meg nem is.
Mindenesetre a génjeink nem a földi embe-
rek génjeihez hasonlítanak, valószínűleg az
idegenek, akik megszálltak bennünket két-
ezer esztendeje, elvégezték az eredeti példá-
nyok génjein azokat a mutációkat, amelyek
immunissá tettek és halhatatlanná. [...] ha
sikerült volna valamiképpen leválnom egy
időre az engem irányító és uraló parazitám-
ról, ahogyan magamban neveztem, minden
valószínűség szerint megbolondulok, szét-
esik a személyiségem, hiszen kétezer év
alatt az egykori római harcosnak még az em-
lékei sem nagyon maradtak meg, nemhogy a
személyisége” – panaszkodik Eduardo (*A két
boldog fénygombolyag* 389.).

A kronotoposzok egy része a rendszer-
váltás előtti és huszonegyedik század eleji
Sepsiszentgyörgyre utal: Sugás-kert, Kripta
nevű vendéglő stb. Az első kötet főszereplő-
je, én-elbeszélő narrátora (a szerző életrajzára
utaló biográfiai tényekkel felruházott),⁴ Asz-
talos János ügyvéd Bukarestben tanult, de egy
vidéki kisvárosból, Bronz Béla szobra elől –
így nevezi a sepsiszentgyörgyi néprajz
a felszabadító román katonát – stoppolva indul
Szegeden, Bécsen át Velencébe, ahol megis-
meri szerelmét, Tatjánát, és csatlakozik
Eduardo de Sica társaságához, hogy velük
hajótutal tgyen (saját és orosz kedvese belső,
lelki tengerében) és a Földközi-tenger sziget-
világában.

A második kötet főnarrátora, Szabó At-
tila, a pályáját elhagyó színész, szintén fel-
ismerhetően e kisvárosi keretek közül jár fel

csempészútjaira Bukarestbe, s többször visszatér emlékeiben az öngyilkosságra kényszerített színészmestere, akinek alakja – a szentgyörgyi olvasó számára evidens módon – a tragikus sorsú, a Securitate által halálba kergetett vagy öngyilkosságnak álcázva kivégzett Visky Árpádot idézi. A második kötetben János elmeséli egy 1984-es emlékét, kihallgatását a Securitate tisztje által. (Sepsiszentgyörgyön egy szoborrobbanási provokáció ürügyén ebben az évben tömeges kihallgatásokkal zaklatta a titkosrendőrség a magyar értelmiségieket.) Ezek a helyek narratív trópusként funkcionálnak, olyan elbeszélő funkciót is betöltő szövegrészek, amelyekből a hely rajza és képe, önálló térképe rajzolódik ki.

A bejárt tér a hősök utazásával párhuzamosan fokozatosan tágul, az idő az álmok és paranormális úton előhívott emlékek révén a közelmúlta, de a „halhatatlanok” esetében kétezer évre (Caesar, Ovidius kora, vagyul sámánok áldozati szertartása a medveünnepen), a szuggerált rémálmok alapján közelebbi és távolabbi múlta (öslények, diónuszoszi bacchanáliák, kísértethajók, középkori boszorkányégetés stb.) is kinyúlik. A trilógia felénél, a második kötetben konkretizálódik a cselekmény jelene: a kerettörténet 2004 kora őszének három hete alatt játszódik, amikor a csecsen tüzsdárma eseményeinek közvetítését követik a szereplők. Ezer oldal és különböző tér- és idősíkok változtatása után a „reális időben” még mindig csak hét telt el.

Az első és második regényben is ismétlődik az ironikusan ábrázolt jelenetsor, hogy a hős Bukarest felé utazva szembeül román utastársainak agresszív, nacionalista indulataival. Például: „Nem akarunk autonómiákat etnikai alapon! – villogott a hölgy. – Nem akarunk magyar konklávékat... – Talán enklávét akart mondani – helyesbítette a szigorú katona.” (*Tatjana* 14.)

„– A magyarok vissza akarják venni Erdélyt. Soha nem is mondtak le, nem is mondanak le, és soha nem is fognak lemondani róla.

– Ugyan már, drága asszonyom – húzódik el, hiszen félfő, hogy a hadonászó, teljesen begerjedő hölgy véletlenül kiszúrja a szemem, s akkor egy *félszemű* magyarral több lesz. – Erdély igazán nem egy dió, amit csak úgy, úri kedvünkből zsebre vágva mehetünk tovább. És hová is vihetnénk, mondja meg, hová?

– Ne szemtelenkedjen, fiatalember – kezd hadonászni az ablak mellett ülő öregasszony is. – Erdély ősi román föld. – Erdélyt nem adjuk – sikitja a másik is ugyanolyan fejhangon.” (*A vörös körben* 44.)

Az irónia mellett ott az önirónia is, a fél szemű magyar esetleg Sütő Andrásra utalhat, akinek 1990 márciusában Marosvásárhelyen a felbőszített román tömeg kiverte a fél szemét. Egy másik példa a helytállás-mítosz, a nemzetiségi ideológia ironikus ábrázolására:

„– Fel a fejfel! – mondta nagymamám mindig, emléke legyen áldott.

– Így legalább – nevet Anna – nyugodtan verheted bele a szemöldökfába vagy bármibe a felemelt fejedet. Méltóságteljesen. A sajátosság méltósága! De közben, főként ha nyílt terepen mozogsz, olyasmibe is beleléphetsz, ami a mi tájékozott, tapasztalt, kitanult népünk szerint ugyan szerencsét hoz, viszont – mindennek ára van – bűdös, és elég nehéz letakarítani...” (*A vörös körben* 253.) A „sajátosság méltósága” szintagma Gáll Ernő kolozsvári filozófus írásaiból vált szállóigévé a diktatúra éveiben, a kisebbségi sorsvállalás heroizmusára utal. Ebben a szöveggörnyezetben ez a heroikus szféra az alantással érintkezve groteszk módon kifordul.

„Ezt nem mindenki érti, de aki igen, annak is tele van vele a hócipője. Azaz tele lenne, ha lenne. Az erdélyieknek – románok, magyarok, kevesebb szász, alig zsidó, örmény, cigányok minden mennyiségben – jelenleg csüggesztően kicsiny arányban van hócipőjük, ami, gondolatok csak bele, beláthatatlan következményekkel járhat” – folytatódik az ironikus monológ. (Uo.)

A hősök nemzetiségének kiválasztásában működik egyfajta sztereotípiá: a román nacionalisták és magyar ellenállók mellett megjelennek cigány betörők, kétes ügyleteket folytató arab műgyűjtők és örmény maffiózók. Ugyanakkor a magyarok is jól beilleszkednek a képbe: a drogcsempész banda nemzetközi, ám az ismeretlen megbízók magyarul leveleznek a dealernek kiszemelt színésszel... Az ügyvéd János azért akar elválni aktuális feleségétől, mert kiderül: míg ő a politikai üldözötteket védte, a nő a Securitate besúgója lett. Sőt, a Securitate őt megfigyelő ezredesének ötlete volt az, hogy hazaárulással vádolt barátjának (szintén beszerkezett) felesége éppen őt kérje fel 1988-ban a vádlottak védelmére. (Ironikus mozzanat, hogy a harmadik kötet végén éppen ennek az időközben Amerikába szökött s ott a CIA ügynökévé lett ezredesnek a Jánosra hagyott, az Erie-tó mellett álló házában lelnek a hősök pillanatnyi nyugalmat.) A kisebbségi volt célszemélyt lelkiismeret-furdalás nélkül bemártó, azt mégis fiaként szerető Bada ezredes figurája is arra figyelmeztet: kiiktathatatlan és kitörölhetetlen a román, vagyis a *másik* kultúra jelenléte az erdélyi magyar szereplők életéből, tudatából.

A szövevényes történet mikrorétegének alaptézisei kitágíthatók és rávetíthetők a makrorétegre is. (A hősnők majdnem vagy ténylegesen erőszakot szenvednek el: a hősnők első szerelmei megszőknek a kommunista Romániából, vagy meg akarnak szőköni, és közben mindketten balesetben meghalnak.) A nyílt vagy rejtett erőszak és az ebből következő szabadulásvágy, szökés, menekülés a szövegfolyam alapmotívumai.

A harmadik kötetben részletes leírást kapunk a diktatúra Romániájában alkalmazott lehallgatási módszerekről, a Securitate által gerjesztett félelelmről vagy az iskolában uralkodó terrorról. Ám nem csupán a Ceaușescu-féle és posztkommunista Romániáról, hanem az átmenet nehézségei közt bukdácsoló egész Kelet-Közép-Európáról képet alkothatunk (afganisztáni veteránok szomorú helyzete, hajléktalankérdés, koldusok, drogcsempészet, maffia, korrupció, szegénység stb.).

Az idegenség egyik legfontosabb eleme, az ortodoxia, amely a kulturális Máság legszembetűnőbb jele Bodor Ádám, Láng Zsolt, Selyem Zsuzsa és más kortárs erdélyi szerzőknél, itt nem kap hangsúlyos szerepet: a sámánizmussal, buddhizmussal együtt a keleti vallások misztikus auráját kölcsönzi a „halhatatlanok” ténykedéseinek, olyan, a nagy orosz irodalomból ismert szakrális térrel (a szuzdali kolostor) és figurákkal, mint a Tatjana emlékeiben többször is megjelenő, a sibíriai légereket megjárt, szent életű Mitrofan atya.

Igazi kisebbségi művel állunk szemben, amelyekben a hely, nyelv és én közötti törések mind tematikusan, mind pedig – a lépten-nyomon beiktatott álmok, rémálmok, emlékek révén – a linearitás megszakításával, formailag is érzékeltetik egy posztkolonialista léthelyzet jellegzetességeit. A populáris műfajok beépített témái (szex, jети, féregjáraton bejutó őslények, hajsza) eltakarják a regényfolyam eszmei vezérfonalát, ami nem más, mint a harc a személyiség integritásának, az önazonosságnak a megőrzéséért, a szabadságért. Ez nagyon is egybecseng a transzszilván irodalom hagyományos értékrendszerével.

A női olvasók joggal kifogásolhatják, hogy a férfiszemmel ábrázolt nők esetében erőteljesen torzít a nemi sztereotípiák: a nők elsősorban nemiségükkel, szexuális szabadságukkal tűnnek ki (János és barátai feleségeinek szexuális szokásai, Anna és Carla utcanői kalandjai, Tatjana kísérlete, hogy elcsábítsa Mitrofan atyát, Diána többszázados élete egy indián faluban, ahol ő avatja be a törzs egymásutáni generációit a nemiség rejtelmeibe, az orgián a nők kezdeményeznek stb.).

A hősnők monológjai olyan erotikus témákat részleteznek, amelyek így előadva hamisak.

Talán akkor érthetjük meg ezeket a szabados megnyilvánulásokat, ha a szabadság perspektívájából értékeljük őket mint olyan kísérleteket, melyek a hagyományos női szerepből való kilépéssel a saját szabadság korlátait mérik fel.

A szabadságot a regényfolyamban Eduardo de Sica és társai veszélyeztetik. Ki is a halhatatlanok főnöke? Filantróp milliomos, aki a társadalom életébe pénzzel avatkozik be, mint Soros György. (Vagyónak forrása a rég elsüllyedt hajók kincse, melyet, lévén halhatatlan, búvárfelszerelés nélkül tud a felszínre hozni.) Nem véletlen, hogy János látomásában a ravennai ariánus keresztelőkápolna folyóisteneként jelenik meg. Megerzeri az északi mitológia elsüllyedt csodatevő követét, az alátírt, és kézrátétellel gyógyítja a szegényeket. Onassisra emlékeztet az a motívum, hogy egy világhírű operaénekesnőt csábít magához a színpadokról. Zseniális zenész (János először úgy találkozik vele mint ismert hegedűművésszel). Vezetékneve a híres filmrendezőre utal. Irodalmi mintája ez esetben *Nero, a véres költő* vagy a *Mario és a varázsló*. Ugyan is ő a fő manipulátor, így kicsit felidézti Bulgakov Woland professzorát. Diktátor vonásait fölerősíti az is, hogy jachtját Sirálynak hívják, mint Joszip Broz Titót. Akárcsak Hitler, megrészegetül saját hangjától, zavaros demagóg népboldogító szövege mást rejt, mint a valódi célja. Hogy mit is akar, az a ráállított titkosügynökök hipnózisban tett vallomásából körvonalazódik: pszichikai ráhatással kiölni az emberekből a bírvágyat, agresszivitást. A génmódosított társadalom rémképe a negatív utópia világát előlegezi.

A harmadik kötetben megoldódni látszik pár felvetett rejtély, de rögtön újabb kérdések keletkeznek. A hősnőknek sikerül elmenekülniük a halhatatlanok elől, de lehallgatják az őket keresőket, s így megtudják: „Napok óta kísérleteztünk velük, Anna terhes, a gyerekek, ha megszületik, természet feletti képességei lesznek, mondtam már, gondolatkísérleteink a hajón erre koncentráltak. [...] Azonkívül nemcsak Anna és Attila tűntek el, de a másik kettő is. Mert terhes a másik is, az orosz nő is, Tatjana, akiről meséltem. Sőt a harmadik is, a színésznő, Laura.” (*A két boldog fénygombolyag* 456.)

Aki elolvassa a készülő folytatást, megláthatja, hogy minden felvetett szál elvarródik-e végül, mint történik ez más, nagy ívű epikus művek, mondjuk Paszternak *Doktor Zsivágó* című, nagy tereket, hosszu, forron-

gő időszakot átfogó regényében – vagy soha nem tudja meg, hogy miért volt szüksége a csak az első kötetben s ott is csak mellékszereplőként felbukkanó Izabella nemi életének, szokásainak részletes megismerésére.

A Gérard Genette-i transztextualitás különböző formáit felvonultató szöveg, amely utalásokkal van teli olyan megidézett mesterekre, mint Borges, Cortázar, Bulgakov, Joyce, Vargas Llosa, Shakespeare, de filmekre is, mint *A hegylakó Duncan McLeod*, *Csillagkapu*, *A csillagok háborúja*, értelmezések, célzások, idézetek szövevényes hálója, igazi borges-i labirintus. Intertextualitás és önreflexivitás külön játéka, hogy a szerző saját, korábbi műveiből ismerős fiktív hőseinek, alteregóinak, mint Bogdanov vagy Pessoa-tól átvett-továbbírt heteronimájának, Ricardo Reisnek a szövegei is beépülnek eb-

be a hálós szöveglabirintusba. (Tatjánának, e regényfolyam hősnőjének nagybátyja Vaszilij Bogdanov, akinek verseit Bogdán László „írja újra”. Ricardo Reis pedig Tahiti előtt járt Eduardo titkos, élőlényként viselkedő görög szigetén.) Bogdán jó érzékkel ismeri fel, hogy az interkulturalitás és a világirodalom felé való nyitás, az intertextualitás olyan értékek, amelyek képesek a provincia problémáit egyetemessé tágítani. Posztmodern, barkácsoló korunkban a szerzők hozott anyagból építkeznek. Igazi, filozofoknak való, s nem is kicsi nyomozói feladat feltérképezni a regényszövegben játéka hívott össze forrást. Umberto Ecónak sikerült nyomolvasó tanítványait ilyen kereső kalandra készítenie *A rózsza neve* esetében. Ilyen olvasókat kívánunk Bogdán Lászlónak is!

Tapodi Zsuzsa

■ JEGYZETEK

1. Kötetei: *Matiné* (versek), 1972; *Helyszíneresések forgatóshoz* (regény), 1978; *Címeremben két hattű (regény)*, 1980; *Játék mozdó tükrökkel* (elbeszélések), 1983; *Ingaévek* (versek), 1984; *Lucanapi időjós-lások* (derűs UFO-s történet), 1985; *A bőrönd elföldelése* (elbeszélések), 1986; *Promenád* (regény), 1989; *A késdobáló* (regény), 1991; *Eltűnés* (regény), 1994; *Az erdélyi kertmozi* (versek), 1995; *Agitátorok éjszaka* (regény), 1996; *Az ördög Háromszéken* (regény), 1997; *Átiratok múzeuma* (versek), 1998; *Szentgyörgyi Demokritus*, 1999; *Ház a kopár hegyen* (történetek), 2000; *Öt korsó sör a Golgotában* (válogatott elbeszélések), 2000; *Argentín szárnyasok* (versek), 2001; *A szoros délben* (regény), 2002; *Drakula megjelenik* (regény), 2002; *Oldás és kötés* (esszék), 2003; *Hol vagytok, ti régi játszótársak?* (regény), 2003; *Az erdélyi Madonna* (versek), 2004; *P. a ketrechen* (versek), 2004; *Bűbájosok* (regény), 2005; *Fogolyvadászat* (versek), 2005; *A démon női alakot ölt* (versek), 2006; *A szoros délben* (regény), 2007; *Hutera Béla utolsó utazása* (regény), 2007; *Ricardo Reis Tahitin* (regény), 2007; *Tatjana, avagy kifelé a férfikor nyarából* (regény), 2008; *A vörös körben* (regény), 2010; *A két boldog fénygombolyag* (regény), 2011.
2. *Bányai Éva: A Másik megjelenítése, képe néhány kortárs magyar műben*. In: *Tükörben. Imagológiai tanulmányok*. Szerk. Tapodi-Pap, Scientia, Kolozsvár, 2011.
3. *Lásd Umberto Eco: Loana királynő titokzatos tüze*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2007.
4. *Bukaresti tanulóévek, versíró tehetség, Viola nevű szerelme megszökik Romániából, majd Olaszországban motorbalesetben meghal, stb.* *Lásd Az én útvesztői. Lövétei Lázár László interjúja Bogdán Lászlóval*. Székelyföld 2011. 9.

KÖZELKÉPEK ÉS NAGYTOTÁL

Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*

■ „Magyarország nem ismeri Erdélyt. Megszokván nyugot felé venni útunkat, valamikor honunkból kimozdulunk, feledjük, hogy kelet felé egy rokon nép lakik, melyet nem illik nem ismernünk” – indítja Kazinczy 1816-os erdélyi útját megörökítő leveleinek egyik részletével Ablonczy Balázs *A visszatért Erdély* című könyvének egyik fejezetét. Lábjegyzetben még hozzáfűzi „Nem véletlen, hogy a mű (ti. Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*) 64 év után épp 1944-ben jelent meg újra Kolozsváron.”

Valóban nem véletlen. Az 1940–1944 közötti időszak a könyvkiadás területén (és

nem csak) az Erdéllyel kapcsolatos művek újrakiadási ideje. Irodalom, történelem, néprajz, közeli és távoli múlt, verseskötet és útirajz: „Erdély” olyan hívószó, amely (az előző évtizedek következetes kultúrpolitikájának köszönhetően) ha nem is garantálja, de segíteni biztosan segíti az eladhatóságot.

A Kazinczy-idézet és a hozzá fűzött kommentár mentén nagyjából föl is válaszható a könyv számomra egyik legfontosabb (mert érzékelhetően máig, sőt a mában is hatással bíró) mondanivalója: az az Erdély-kép, amely a magyarországi köztudatban máig létezik, alapvetően az Erdélyben „kis magyar

világnak” nevezett 1940–44-es időszakban alakult ki. Mégpedig nem önmagától, hanem ma már történelmileg dokumentált, állami/közigazgatási stratégiák, eszmei/ideológiai viták, politikai/történelmi (kényszer) helyzetek érvényesülése folytán.

Kazinczy nyomán óhatatlanul felmerül az emberben az is, hogy vajon mit tudunk mi, erdélyiek Erdélyről, milyen fogalmak, értékek kötődnek bennünk a régióhoz, illetve történelmi múltjához. Nem kell társadalomkutatónak lenni ahhoz, hogy világos legyen: Erdély és múltja ambivalens, sokféleképpen értelmezett kérdés. A történelmi események közül pedig talán egyik sem bír annyi és olyan összetett jelentéssel, mint a második bécsi döntés.

2010. augusztus 30. és október 10. között a budapesti Centrális Galériában volt látható az a román és magyar történészek munkájára alapozott kiállítás, amely deklarált szándéka szerint „a hivatalos propaganda és a föltámadó illúziók mögötti valóságos történéseket igyekezett megmutatni”. http://www.osaarchivum.org/galeria/catalogue/2010/restoration/hu_index.html

Az ott kiállított fényképanyag is jelzi az „Erdély-kérdés” összetett voltát. Sebteben összehajtogatott csomagjaikon üldögélő román és magyar menekültek riadt pillantása, örömmámortól ragyogó arcok, a megjelenő honvédeket horogkeresztes szalaggal a karján üdvözlő szász férfi vagy nagy szakállú zsidó rabbi... Erdély története és azon belül a második világháború éveit különösen telítettek fájó, máig nem tisztázott kérdésekkel. Az emlékezés mást és mást emel ki az események sodrából, ráadásul teljesen másként értékeli ezeket a román, a magyar, a szász, zsidó vagy cigány közösségek.

Az emlékezés önmagában véve is bonyolult folyamat, amely különösen sérülékennyé válik, mihelyst egy közösség tagjainak tilos vagy „nem tanácsos” emlékezniük egy bizonyos eseményre. Így vált hosszú időre „tiltott témává” az erdélyi magyar közösségi emlékezetben a második bécsi döntést követő négy esztendő. A tárgyi emlékeket sokan megőrizték (számos padláson, szekrény mélyén lapultak bevonuláskor hordott ruhadarabok, kitüntetések, emlékébe eltett plakátok, fényképek stb.), a hozzájuk kapcsolódó történetek azonban csupán a felszín alatt mozogtak. Miközben a román történettudomány a nemzeti mártírológia szellemében gyakorlatilag folyamatosan foglalkozott az észak-erdélyi magyar fennhatóság kérdésével, a magyar történelemírás egészen a huszonegyedik századig „feltűnően szemérmes volt a terület-visszacsatolás időszakának bemutatásában”.

A visszatért Erdély, ahogy szerzője siet megjegyezni az *Előhangban*, „nem az a nagymonográfia, amire a magyar történelemírásnak régóta szüksége lenne. Inkább az első kísérlet arra, hogy a korábbi rögzülésektől mentesen, az eddig publikált és nem publikált kutatásokra támaszkodva összefoglaljam azt, amit eddig tudunk, illetve magyarázatot adjak arra: miképpen lett a miénk Észak-Erdély, hogyan próbálta a magyar kormányzat átformálni, megtartani, és végül hogyan vesztette el újra.”

Blonczy Balázs könyve bátor könyv. Bátorságát elsősorban nem is a vállalkozás maga adja, (hiszen mi lehetne izgalmasabb egy kutatónak a viszonylag kevésbé vagy egyáltalán nem kutatott terep bejárásánál?), hanem a témájához való szimpatikus viszonyulási mód, amely úgy próbál tényszerűen és tárgyilagosan beszélni a magyar közbeszédben mindmáig nagy emocionális töltetű kérdésekről, hogy közben mindvégig jelzi és elfogadja tulajdon szerzői szubjektivitását. Már a címre reflektálva jelzi, mennyire problematikus a „visszatért” jelző (ahogy a magyar és román történetírásban, de a közösségi emlékezetben is feltűnő „döntés”, „döntőbíráskodás”, „diktátum”, „visszacsatolás”, „területablás” szavak is).

Könyve egyértelműen magyar szempontból megírt munka, a visszacsatolt területek magyar lakosságának örömeire utal, amikor kijelenti: „...nem lehet elvitatni tőlük – köztük családtagjaimtól – ezt az érzést, ezért döntöttem e cím mellett.”

A vállalt szubjektivitás ugyanakkor nem jelenti a kínos kérdések szőnyeg alá seprését, nemcsak a bevonulás során vagy utóbb a magyarok által elkövetett atrocitásokat sorolja fel hosszan és tárgyyszerűen, de az olyan apróbb kérdéseket is előveszi, mint a Magyarországról érkező, az erdélyi köznyelvben mindközönségesen „ejtőernyősöknek” nevezett tisztviselők és a helybeliek közti ellentétek okainak feltárása. Nem hallgatja vagy mossa el a korabeli magyar politika utóbb tragikusnak bizonyuló hibáit sem, mint például a román lakosság szellemi vezetőivel szembeni önkényes fellépést vagy a régió etnikai-nyelvi arányait, az erdélyi magyarság gazdasági, kulturális emberi kapacitását gyengítő tény, hogy 1944-ben „az észak-erdélyi magyar közigazgatás fegyelmezetten végrehajtotta a Budapestről jövő utasításokat”, halálba küldve mintegy százharmincezer főnyi, zömében magyar identitású zsidó polgárát. „Ha azokra a túlélőkre gondolunk, akik sokkal gazdagították az erdélyi magyar kultúrát, Harag György színházi rendezőtől Kovács György színészen át Gáll Ernő íróig, szerkesztőig, akkor azokra is

gondolnunk kell, akiket örökre elveszített ez a kulturális közösség” – figyelmeztet Ablonczy Balázs.

A *visszatért Erdély* nem kronologikus sorrendben tárgyalja az 1940–44 közötti esztendőik eseményeit, hanem fejezetenkénti tematikus bontásban. „Észak-Erdély 1940 és 1944 közötti története azért tanulságos, mert egyszerre vannak jelen benne a fenti elemek: a nemzeti büszkeség, a balladai igazságszolgáltatás, a modernizálás, a nemzetiségi és faji alapú kirekesztés, a lélekemelő pillanatok, a megrázó tragédiák és a groteszk kisszerűség. E pillanatok krónikája ez a könyv” – írja a szerző az *Előhangban*. A továbbiakban olyan témákat vesz sorra, mint a közigazgatás és az úthálózat kiépítése (*Bürokrák, rétek, villanydrótok*), az erdélyi politizálás erővonalai (*Erőterek*), a magyar kulturális nemzetépítés stratégiái (*A templom és az iskola*), a korabeli lakosságcsere, áttelepítésekre vonatkozó elképzelések (*Rögeszímék kora*), a magyar állam jelentős beruházásai és részben azok hatása az észak-erdélyi régióra (*Utak az erdőn túlra*), a régió felhasználása a korabeli turisztikában (*A magyar Svájc*), a kulturális élet és a magyar etnikum terepnyerésének kérdései (*A Végvári élet*, illetve a *Keserű évek* című fejezetekben), és végül Észak-Erdély katonai feladását a *Frontátvonulás* című fejezetben.

Noha meglehetősen aránytalan egyetlen fejezetet kiemelni a könyvből, számomra a nagy politikai, történelmi, szociális és gazdasági kérdéseknél sokkal kisebb jelentőségű ügyet, a korabeli turisztikában megfigyelhető „Erdély-brand” építését tárgyaló fejezet tűnt a legizgalmasabbnak. Már csak azért is, mert az az Erdély-kép, ami ma egy átlag „anyaországi” turista fejében vagy egy falusi turizmus fellendítésén fáradozó székelyföldi községi polgármester programjában a kereslet/kínálat dinamikájának alapján található, alig különbözik attól, ami 1940 és 44 közt volt jelen az akkori turisták és előjárók fejében. Az alapvetően Székelyföldre (részben Kalotaszegre) fókuszáló, a városi világgal szemben a rurálisat kultiváló, archaizáló, folklorizáló, ugyanakkor etnikailag homogén Erdély-imázs, amely mára egyre élesebben válik el a valóságtól és lesz szimulákrum, turistáknak szánt „rezervátumbeli” látványosság, a negyvenes évek első felében rögzült a magyar köztudatban.

A könyv a film- és reklámparból jól ismert (ám a történetírásban tudommal nem-

igen alkalmazott) technikával indul, közelképből nyit a nagytótól felé. Az *Előhangban* nem a régió történetének átfogó ismertetésével találkozunk, hanem két szenvedélyes patrióta 1940 nyarán bekövetkezett halálos kimenetelű autóbalesetének ismertetésével. Ezekből kiindulva, mintegy a személyesség ígérétevel foghat olvasásnak a történetekhez immár valamiféle személyes viszonyulást kialakított olvasó. Nem meglepő, hogy a zárófejezet sem a klasszikus, konklúziókat levonó, kérdések továbbgondolására sürgető zárlat, hanem egy kifejezetten szubjektív hangú esszé arról, hogy milyen sors jutott osztályrészül azoknak az embereknek, akik az előző fejezetek nevesített szereplői voltak. Az azóta történtek ismeretében talán nincs olyan olvasó, akit meglepne, hogy valamennyien „sokszorosan megfizették az árát ennek a négy évnek”.

A téma iránt érdeklődőknek valószínűleg ugyancsak hasznosnak bizonyul a téma részletes bibliográfiáját összesítő, azt személyes megjegyzésekkel, értékelésekkel kiegészítő zárófejezet.

Legyen szó civilekről vagy közszereplőkről, csaknem minden emlékezés erre a négy esztendőre és azok eseményeire erőteljes érzelmekkel telített, ugyanakkor (vagy éppen ezért) kiváló talaj a mítoszok teremtődésének. „Aranykor” vagy „tragikus veszteség” attól függően, hogy ki az, aki emlékezik. Az azonban kétségtelen, hogy a korabeli köznyelvet, az újságcikkek retorikájától a sóborszesz-reklámokig átítatja a „nemzetépítés”, a „nemzeti jelleg” hangsúlyozása.

Ha a kritikus hang teljességgel nem is veszett ki, a háborús cenzúrától függetlenül is lehetetlenné vált az egészséges közbeszéd ebben az időszakban, hiszen a Karácsony Benő *Napos oldalából* ismerős képpel élve, a „szellemi zászlót” minden megszólalónak, a legtriviálisabb ügyekben is, tanácsos volt kidugnia a padláslyukon.

„A kutatás egyik nagy tanulsága volt, hogy ebben a négy évben Erdélyben minden a nemzeti szupremácia kiépítését szolgálta – a trafikengedélytől kezdve a marhavásáron át egészen az autógumi-beszerzésig. Volt, hogy ez csak ürügyként szolgált, olyan beszéd-módként, amit elvártak az állampolgártól. De akadt, hogy az állampolgár maga is őszintén hitte: a Hangva-bolt italméresi engedélye a legfontosabb nemzeti ügyek egyike.”

Vallasek Júlia

FELÜGYELT MOZGÁSTEREK

A felügyelt (mozgás)tér; A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780–1918

■ Az alcímben megjelölt két kiadvány az egeri Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája közleményeként jelent meg, Romsics Ignác sorozatszerkesztő gondozásában. A kötetek tanulmányainak szerzői a főiskola 20. századi programjának oktatói, illetve a program vezetője, Rainer M. János. A sorozat első kiadványa a magyarországi államszocializmus időszakával és annak egy-egy kiemelt szegmensével foglalkozik, míg a második kiadvány II. József felvilágosult abszolutizmus képviselő reformjaitól kezdődően az első világháború végéig terjedő időszakon belüli nemzetiségi viszonyokat és nacionalizmusokat vizsgálja a Magyar Királyságon, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása utáni időszak utódállamokban tapasztalható körülményeire is.

Az első kötetben tíz tanulmány olvasható, melyek majd mindegyike különböző szerző tollából született, és igen változatos témakörökben íródott. Rainer M. János *Felügyelet és mozgástér – a szovjet típusú rendszerekben* című bevezető tanulmánya első felében a totalista rendszerek historiográfiai megközelítésének irányvonalait ismerteti, közölve a legfontosabb szakkönyvek fellelhetőségének adatait és főbb hipotéziseit, míg írása második felében a kötetben szereplő tanulmányokat vezeti fel, kivonatos formában közölve azokat. A tanulmány egy tág térbeli és időbeli keretet használ, így megalapozva a magyarországi totalitarista rendszer európai (kelet-európai) egészbe való behelyezését.

Váluch Tibor írásában a kommunista Magyarországon tapasztalható cenzúrát és annak működési elveit vizsgálja fel. Azt a módot, intézményes keretet (vagy éppen ennek hiányát) ismerteti, ahogyan a nyilvános szféra a hivatalos ideológiának megfelelően és ennek alárendelődve a propaganda szócsövévé alakult át, illetve változott újra többszintűvé 1989/90-ben. A tanulmány pozitív jegyeként kell megemlítenünk a szerző érzékenységét a szocialis-

ta időszakon belüli korszakolási lehetőségek megfigyelése tekintetében, továbbá azt, hogy a cenzúra és a kulturális pártidiktatúra különböző médiumokon belül való jelenlétének vizsgálása mellett azt is elemzés tárgyává teszi, hogy e kommunikációs csatornáknak a nagy nyilvánosság – különböző korszakokban – milyen arányban volt a fogyasztója.

Baráth Magdolna az 1945-től az 1989-ig terjedő időszakra vonatkozólag levéltári adatokra támaszkodva vizsgálja a szocialista rendszer ellenségképének a változását. Ehhez a szerző, a nyilvántartott egyének társadalomban elfoglalt szerepét használva csoportokat konstruál, és statisztikai adatok segítségével kimutatásokat végez. A tanulmány módszertanilag és forrásait tekintve is kimagasló, ugyanakkor hiányérzetet kelt az adatok explicit értelmezésének marasztása.

Ungváry Krisztián tanulmányában az ELTE-re és a MTA-ra háruló politikai nyomást és egyes értelmiségiek erre adott választát vizsgálja meg. A szerző levéltárban fellelhető jelentésekből rekonstruálja egyes oktatók/kutatók párttal való együttműködését, illetve jelentéseinek súlyát, és ezen keresztül feltérképezi a szocializmus egyes időszakában tapasztalható mozgástér mértékét. Ungváry kiter a bemutatott esetek erkölcsi megítélésének alternatíváira is, mely témát azonban a kötetben következő Tóth Eszter Zsófia tanulmánya tárgyal részletesebben egy esettanulmánnyal levezetve mindezt.

Tóth, Vikidál Gyula jelentéseit elemezte, majd a jelentésekben szereplő személyekkel interjúkat készített, szembesítve az interjúalanyokat a róluk szóló „Dallos”-jelentésekkel. A szerző rákérdezett arra is, hogy erkölcsi és morális szempontból hogyan ítéli meg jelenleg Vikidál kollaborációs tevékenységét. A válaszokból Tóth feltérképezi azokat a lehetséges narratívákat, melyekkel a kollaborációs múltú egyénnel kapcsolatban nap mint nap találkozhatunk a médiában és a szakirodalomban egyaránt.

Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéről. Szerk. Rainer M. János, Akadémiai Kiadó, Bp., 2011.
Párhuzamos nemzetépítés a multietnikus Magyar Királyságban. Szerk. Szarka László, Akadémiai Kiadó, Bp., 2011.

Széchenyi Ágnes tanulmánya ugyancsak esettanulmány, mely a szocialista rendszer kiépülésének időszakában (1945–1949) emigrációba szorult baloldali érzelmi írók egy csoportját elemezve mutatja be a franciaországi emigránsok általános tipológiáját. Az említett csoport külföldi kapcsolatrendszerét és a hazai eseményekkel szemben tanúsított várakozásait is szemléletesen bemutatja a szerző.

Standeisky Éva az *Élet és Irodalom* 1957-es alakulásáról és a folyóirat szellemiségéről értekezik tanulmányában, melyet a rendszer művelődéspolitikai programjával vet össze. Az elemzés kapcsán a szerző az 1956-os eseményeket követően egy értelmiségi csoport világlátását és várakozásait mutatja be, melyet összefoglalójában az 1945 és 1949 közötti helyzethez és társadalmi várakozásaihoz/reményeihez hasonlít.

Rainer M. János, *Prága – Korcula – Budapest, 1968. augusztus 21.* címet viselő írásában a kommunista éra másik kimagasló jelentőséggel bíró állomását, a „Prágai Tavaszt” és annak magyarországi recepcióját vizsgálja a párt és a hivatalos pártkurzus, az értelmiségiek és a széles társadalom körében. A tanulmányban Rainer nagy teret szentel a korculai tiltakozó nyilatkozat és ennek körülményeinek a bemutatására, mérföldkőnek tekintve a magyarországi értelmiségiek egy csoportjának részvételével létrejött akciót. A szerző mindezt a hetvenes évekig tárgyalja, azzal az indoklással, mely szerint a magyarországi reformtörekvések befagyasztásának tekintetében a prágai események ebben az időszakban fejtették ki leginkább hatásukat.

Germuska Pál tanulmánya a keleti blokk és a Szovjetunió közötti katonai technológiatranszfert vizsgálja a keleti kommunista rendszer fennállásának időszakában. A tanulmány szakaszokra bontva mutatja be a technológia áramlásának mértékét és irányát, felvázolva a Szovjetunió haditechnika terén foganatosított politikáját és az ebben a tekintetben is nagymértékben jelen lévő szupremácia érdekében tett erőfeszítését.

A Streetcars of desire: cars and automobilism in communist Hungary (1958–70) című, Péteri György által írt tanulmányban a szerző a Kádár-korszak hatvanas éveit használva elemzésének időkeretként, arra mutat rá – a személygépkocsi elterjedtségét, társadalmi hierarchia szerinti megoszlását és a különböző csoportok által használt személygépkocsi minőségét alapul véve –, hogy a poszttotalitárius magyarországi szocializmus hogyan alakult át a nyugati fogyasztói társadalom és kapitalista elveken működő gazdasági rendszer valóságos epigonjává, miközben a retorika szintjén továbbra is a marxi elveknek megfelelő megvetéssel és elutasítással kezelte

a nyugati gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedés sajátos jellegzetességeit.¹

Annak ellenére, hogy a sorozat második köteteként napvilágot látott kiadványa a szocializmushoz képest egy korábbi történelmi periódust ölel fel, aktualitása egyáltalán nem kisebb az előzőnél. A kötet szerzői a mítoszmentes párhuzamos nemzetépítési folyamatot igyekeznek tanulmányozni a Magyar Királyságon, illetve az Osztrák–Magyar Monarchián belül, miközben egymáshoz közelítetik a szlovák és a magyar szakirodalom téziseit, és törekednek mentesek maradni a nemzeti részrehajlástól.²

Szarka László *A modern szlovák nacionalizmus sajátosságai* című felvezető tanulmányában egy széles időkeretet használva felvázolja a szlovák–magyar együttélés/nemzetépítés jellegzetességeit a Magyar Királyságon, majd az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül.³ A tanulmányban nagy teret kap a szlovák nacionalizmus kialakulásának elemzése, illetve a párhuzamos (vagy éppen egymással szemben álló) nemzetépítő stratégiák bemutatása.

Kiss László a szlovák történetírásban meghonosodott narratívát mutatja be, elemzés tárgyává téve a használt terminológia problematikusságát, a helynevek és személynevek írásmódjának jelentőségét, illetve egyes események és periódusok megítélésének az egyoldalúságát/történelmietlenségét. A szerző az egyoldalú elemzés elkerülése végett ismerteti a szegényes, de létező szlovák történetírás újabb jelentkező narratívaváltó törekvéseit is. Ugyancsak kiemelést érdemel Kiss kiemelkedő tájékozottsága a téma szakirodalmát illetően, továbbá a tanulmány azon törekvése, mely során választ keres a szerző a nemzeti történetírás ilyen irányú torzulásának okaira és gyökereire.

Bartók Béla dolgozatában az interetnikus kapcsolatok feltérképezéséhez kiváló régióinak bizonyuló Alsó-Szepesség vallási és nemzeti viszonyainak átalakulását vizsgálja az 1873 és 1913 közötti periódusban. A Bartók által használt források és módszer viszonylag pontos betekintést enged a térség felekezeti és etnikai megoszlásának változási folyamatába, mely kutatási eredmények szemléletes bemutatását a szerző táblázatok közzétételével is igyekszik teljessé tenni. A tanulmány hiányosságaként a közölt statisztikai adatok mérlegelésének a hiányát, illetve az okok feltárásának az elmaradását fogalmazhatjuk meg.

Petercsák Tivadar a magyarországi szlovák vándoriparosok (drótosok, üvegesek és ablakosok) tevékenységét mutatja be, továbbá ezek magyar néphagyományban/népi kultúrában való megjelenését ismerteti. Elemzése kapcsán a szerző betekintést enged a 20. száz-

zad fordulón álló dualista Magyarország modernizációs szintjébe. A vándoriparosokat és ezek munkáját, illetve munkaeszközeit ábrázoló fényképek és grafikák közzététele minden bizonnyal említést érdemlő pozitívuma a tanulmánynak. Ugyancsak a kötet színvonalán emel és szemléletén tágít a tanulmány, néprajzi vonatkozású témájából és elemzési módjából/módszertanából kifolyólag.

Kiss László tanulmányában a magyarok és a szlovákok közötti konfliktusos kapcsolatról értekezik a „hosszú XIX. század” időszakában. A tanulmány első felében a szerző a Habsburg Birodalom nemzetiségpolitikáját, illetve azokat a feltételeket és körülményeket elemzi, mely keretek között a nacionalizmusok megszülettek és kifejezésre jutottak, illetve azokat az erőket, melyek e kollektív önmeghatározási és érvényesülési erőket akadályozták. Az 1848–49-es eseményeket és eszményeket, illetve ezek utólagos értékelését külön tárgyalja a szerző, melyet követően kitér a dualista rendszer nemzetiségi politikájának elemzésére és a szlovákok részéről megjelenő etnikai alapon való szerveződésekre, illetve e törekvések intézményes formában való megjelenésére és működésére.⁴ A tanulmány több mint egy évszázad etnikai konfliktusait mutatja be igen érthetően és árnyaltságra törekedve mindössze 59 oldalban, ami igen jó szintetizáló tanulmánynak tekinthető.

A kötet utolsó, Szarka László által írt, *Közgazgatás és nemzetiségi kérdés a felső-magyarországi szlovák régióban* címet viselő tanulmánya a dualista korszakban tapasztalható intenzív modernizációs és nemzetépítő törekvéseket együtt tárgyalja, így a magyar asszimilációs politika eszközrendszerét összefüggésekre rávilágítva mutatja be. A szerző a szlovák–magyar viszálly okait többszintű és szerteágazó társadalmi és politikai előzményekre vezeti vissza, éleslátóan megfogalmazva az ezek közötti kölcsönhatásokat.

Mindkét kötetre vonatkozólag megjegyezhetjük, hogy a bennük szereplő írások kiegészítik egymást, és kiadványként való megje-

lentetésük nem kaotikus egymás mellé rendezés eredménye volt.⁵ A tanulmányok (annak ellenére, hogy nem egy szerzőtől származnak) problematizálnak, de nem mondanak ellent egymásnak, és ismételéseket is csak a legszükségesebb helyeken találunk. Ehelyett a több szempontú elemzést alkalmazzák kiemelve a politikai, kulturális vagy társadalmi vetületeit egy korszaknak. A szintetizáló és az analízis vagy esettanulmányoszerű elemzések váltakozó jelenléte következtében az olvasó viszonylag szerteágazó és tiszta képet kap a kötetek címében megfogalmazott területeken belül, illetve ugyancsak ennek következtében a kiadványok érthetősége nem szorítkozik csupán a szakmabeliek körére.

A szerzők jelentős jegyzetapparátussal dolgoztak, ami az információk ellenőrzését, illetve az érintett téma utáni bővebb információszerezést is lehetővé teszi/megkönnyíti. A második kiadvány végén szereplő forrás- és bibliográfiai mutató⁶ 20 oldalas, ami jelzi az írók szakirodalomban való jártasságát, illetve megkönnyíti az olvasónak az érintett problémák további vizsgálatát. A levéltári források bő használata külön említést érdemel, a szocializmus időszakával foglalkozó kötet kapcsán mindenképp.

A kötetek még egy pozitív tulajdonságát meg kell említenünk, és ez a választott témák aktualitása. A totalitárius rendszerekről szóló szakirodalom mára már igen jelentős, ugyanakkor igen kevés kérdésben értenek egyet a kutatók, így a kérdéskör további tanulmányozására szüntelenül nagy az igény. A sorozat második kiadványának témáját tekintve a napjainkban elfogadott tudományos kritériumoknak eleget tevő szakirodalom igen szegényes, így e kötet legfőbb értéke a kezdeményezés, illetve a kezdeményezés felkarolása és az ehhez való felzárkózás. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a kiadvány célját leginkább akkor teljesíti be, ha a könyv idegen nyelvű fordításban is megjelenik a közeljövőben.

Both Noémi Zsuzsanna

■ JEGYZETEK

1. A rendszer hivatalos ideológiájának szócsöveként a szerző a hatvanas években, a Ludas Matyiban közölt satirikus grafikákat használja, melyeknek egy részét a kötetben is közlésezi.
2. Ennek szükségességét Kiss László tanulmányában a következőképpen indokolta: „Furcsa, de tény, hogy a »hosszú XIX. század« első felétől kezdve a két nemzeté válni készül, közös hazában élő népet éppen az választotta szét, ami addig leginkább összekötötte: közös múltja, sorsa és történelme, pontosabban ezek eltérő tudományos megítélése!” 35.
3. A kötetben szereplő tanulmányok mindegyike tényként kezeli, miszerint a nacionalizmus, illetve a nemzet „mint szervezett makroközösség” jelentős történeti előzményekre támaszkodó, de alapjában véve modern jelenség. 11–12.
4. Itt a Matica slovenská 1862 és 1875 közötti tevékenységéről és a Szlovák Nemzeti Pártról van szó.
5. Emellett azonban szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy a közölt tanulmányok egy része egészében vagy részleteiben már a kötetek létrejöttét megelőzően különböző helyeken megjelent.
6. Az első kiadványban, a lábjegyzetekben minden esetben feltüntetik az érintett kiadvány/levéltári forrás részletes adatait, így a szerkesztők nem illesztettek be külön bibliográfiai mutatót.

BÚCSÚZÁSOK ÉS TALÁLKOZÁSOK KÖNYVE

Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem

Évkönyv 2009/2010

■ Az évkönyv mindig a számvetés műfaja. A legendás, nyugati magyarságot, majd a rendszerváltás óta a teljes magyar nyelvterületet átfogni kívánó szervezet, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem fennállásának negyvenedik évéhez érkezett 2009-ben; az *Évkönyv* elsősorban ennek a kiemelt évfordulás eseménynek, a karintiai St. Georgenben tartott Akadémiai Napoknak a vonzasköréből nyújt szöveges ízelítőt olvasói számára. Az évforduló maga is olyan pillanat, amikor egy szervezet értelmezheti és újraértelmezheti saját múltját, nyilvánosság elé viheti azokat a terveket, amelyek a változó világpolitikai és világgazdasági helyzetben a leginkább aktuálisnak mutatkoznak.

Kényszerű búcsúvételek könyve is a 2009/2010-es évkönyv: Frenkl Róbert, Tonk István, Lászlóffy Aladár, akik sok éven keresztül résztvevői voltak a Szabadegyetem összejöveteleinek, már nem vehették kézbe a kötetet. Emléküket megidézi a könyv bevezetőjében Varga Pál, a szervezet elnöke. Balla Bálint külön írásban emlékezik a kötet lapjain Frenkl Róbertől, aki, mint mondja, „egyaránt volt tudós orvosprofesszor, sportszervező és főleg a Magyarországi Evangélikus Egyház világi vezető egyénisége”, egyébként a *Korunk*-ban is rendszeresen szerepelt írásaival, akár csak Lászlóffy Aladár.

Molnár József szerkesztőre, nyomdászra ugyancsak hálával gondol vissza Balla Bálint nekrológiájában: a nyugati magyarság legfontosabb műhelyei közé tartozó *Látóhatár* és *Új Látóhatár*, illetve az Auróra könyvkiadó egyaránt Molnár nevéhez fűződtek. Domahidy Miklós emlékét Allender Félix idézi.

A búcsúk is jelzik, hogy az EPMSZ-nek gondolnia kell arra, ami következik, meg kell találnia azokat a szellemi erőforrásokat, azokat az ökumenikus szellemiség iránt érdeklődő fiatalabbakat és idősebbeket, akikkel együtt folytatható a Szabadegyetem több mint négy évtizedes munkája. Erről legélményszerűbb módon Gaál Enikő Szöllősy Pállal, a Szabadegyetem tiszteletbeli elnökével folytatott beszélgetéséből értesülhetünk. Szöllősy beszámol a szervezet kezdeteiről, arról, ahogyan egy nyugati protestáns ifjúsági szervezetből „kiöregedve” az alapítók továbbléptek,

és létrehozták a nyugati magyarság egyik legreprezentatívabb szervezetét. A társaság szellemi körébe tartozók közül Szöllősy kiemeli Kerényi Károly, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán személyét, a szervezet fontos múltbeli vezetői, képviselői között pedig többek között Balla Bálintot, Szépfalusi Istvánt, Tóth Miklóst említi.

A szervezet életében, mint minden nyugati magyar intézményében, természetesen a rendszerváltás hozott alapvető változást. Erdemes szó szerint is idézni, amit Szöllősy az EPMSZ választott stratégiája kapcsán mond, ami az új helyzethez való alkalmazkodást illeti: „Amikor a Szabadegyetem először döntött úgy, hogy Romániában, Szovátán, tartja az Akadémiai Napokat, volt olyan nyugati barátunk, aki azt jósolta, ez lesz »az EPMSZ hattýúdala«. A valóságban kétszáznál jóval több volt a résztvevők száma, ami az addigi, 1989-ben Felsőőrön elért rekordot is felülmúlta. Ez 1993-ban történt; azóta – az elnökségnek egy elvi határozata alapján – váltakozva tartjuk az évi konferenciát Nyugat-Európában, Magyarországon, illetve az egyik utódállamban. [...] Egy súlyos problémát még nem tudunk megnyugtatóan megoldani: ez a régi gárda öregedésére tekintettel a fiatalabb utánpótlás biztosítása. Bár ezen a téren is történetek biztató lépések. Elnökségünknek immár két harmincon felüli, egy negyvenéves és három 50 év körüli tagja tartja az egyensúlyt az öregebbekkel.”

Az Évkönyv törzsanyaga lényegében a St. Georgenben rendezett évfordulás ünnepség elhangzott előadásait, pódiumbeszélgetéseit közli és foglalja össze, az idézett beszélgetés is ezek közül való. Olvashatjuk Frenkl Róbert szövegét a Szabadegyetem történetéről, Kántor Lajos és Görömbei András írásait Cs. Szabó Lászlóról, Miklósi-Vári Katalin, Reuss András, Balla Bálint, Gödri Zsolt, Vályi-Nagy Ágnes, Solymár Mónika teológiai és teológiatörténeti tárgyú szövegeit, prédikációit, Szöllősy Pál nemzetközi jogok tárgyát kiemelő előadását Tóth Jánosról, illetve Kardos Gábor szövegét az európai kisebbségvédelmi szabályozásokról. Szabó Zoltán emlékét Szabó Zsuzsa, András Sándor és Tréfás Dávid idézik meg egy kerekasztal-beszélgetés keretein belül.

Információgazdag intézménytörténeti áttekintést nyújt a hollandiai, svájci és svédországi magyar szervezetekről Borbándi Gyula, a kötet utolsó negyedében pedig a Magyarországhoz közelebb eső utódállamok magyar népességének helyzetéről, illetve az EPMSZ fiókszervezeteinek tevékenységéről számolnak be Nagy Tibor, Tánczos Vilmos, Frenkl Róbert, Tonk István, Bordás László, Fábian Márta, Jókai Tibor és Nagy Ildikó.

Egy olyan szervezet képét mutatja a könyv, amelyik pontosan és tárgyyszerűen tudja felmérni azt, ami a múltjából leginkább

inspiratív lehet a jelenlegi történelmi-politikai közegben, és amelyeknek jól körvonalazott, a megvalósítás esélyeivel kecsegtető tervei vannak a jövőre nézve. Kiderül az is, hogy a rendszerváltás után a Szabadegyetem tevékenységének korábbi szellemét úgy gondolta folytathatónak hosszas mérlegelés után, ha nyugat-európai központját megtartva, kiegészül a kárpát-medencei magyarság körében működő társégyesületekkel. Ennek mára már látszanak a konkrét eredményei.

Balázs Imre József

BALÁZS IMRE JÓZSEF AJÁNLJA

■ Az irodalom történetébe való alámerülés nagy lehetőség arra, hogy valami mással találkozzon az ember (aki olvasó), mint amit addig ismert. Egy másik értelemben ez természetesen bármilyen könyvről elmondható, de az irodalomtörténet esetében általában erősebb, célzottabb az az elvárásrendszer, ami megsúgja, hogy mi lehet az éppen kézbe vett könyvben. Az nem baj, ha az adott irodalomtörténeti munka rácáfol az elvárásokra, és máshonnan világítja be a terét, mint ahonnan nézve addig ismerősnek tűnt. Sőt.

■ András Gábor szerk.: *Kassák Lajos, az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Alapítvány, Bp., 2010.

■ Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról*. 1908–1914. Napvilág, Bp., 2009.

■ Bănulescu, Ștefan: *A milliomos könyve*. Ford. Demény Péter. Bookart, Csíkszereda, 2011.

■ Benyovszky Krisztián: *Fosztogatás. Móricz-elemzések*. Kalligram, Pozsony, 2010.

■ Borgos Anna – Szilágyi Judit: *Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*. Noran Könyvesház, Bp., 2011.

■ Dsida Jenő *Összegyűjtött versei*. Szerk. Láng Gusztáv és Urbán László. Savaria University Press, Szombathely, 2011.

■ Gintli Tibor főszerk.: *Magyar irodalom*. Akadémiai, Bp., 2010.

■ Jung, Carl Gustav: *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*. Ford. Turóczy Attila. Scolar, Bp., 2011.

■ Kende B. Hanna: *A kismimizett férfinem. Az ősanayaistennőktől a mesterséges anyaméhig*. Osiris, Bp., 2009.

■ Kontra Ferenc: *Horvátország magyar irodalma. A kezdetektől napjainkig*. HunCro Médiaközpont, Eszék, 2011.

■ Láng Zsolt: *Bestiárium Transylvaniae IV. A föld állatai*. Kalligram, Pozsony, 2011.

■ Németh Zoltán: *Feszített nyelvtükör*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2011.

■ Rakusa, Ilma: *Rengeteg tenger. Emlékfutások*. Magvető, Bp., 2011.

■ Szolláth Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*. Balassi, Bp., 2011.

■ Weöres Sándor: *Egybegyűjtött prózai írások*. Helikon, Bp., 2011.